

પુરાવસ્તુ વિદ્યા : ડૉ. રમણલાલ નાગરજી મહેતા

ડૉ. લતાબેન શામજીભાઈ ચૌધરી

સરકારી વિનિયન કોલેજ

કલ્લાલ. જી.ખેડા.

૧. પ્રારંભિક જીવન

ગુજરાતની ભૂમિ એ પુરાવસ્તુ વિદ્યા માટે સ્વર્ગ સમાન છે. આ સ્વર્ગને સમજનારા અને માણનારા એવા જૂજ પ્રમાણમાં પુરાવસ્તુ વિદો એમાના એક હતા. ડૉ.રમણલાલ નાગરજી મહેતા, ડૉ.રમણલાલ નાગરજી મહેતા એટલે ઇતિહાસ પુરાવસ્તુ વિદ્યા અને ભારતીય સંસ્કૃતિની જીવંત પ્રતિભા, સ્વભાવે તે અણીશુદ્ધ શિક્ષક હતા. ડૉ. રમણલાલ નાગરજી મહેતાનો જન્મ ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૨૨ ના રોજ વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮ ના રોજ સુરત જીલ્લાના કતારગામે થયો હતો. તેમનું વતન મરોલી ગામ હતું.

૨. શિક્ષણ

ડૉ.ર.મહેતાએ શાળાકીય શિક્ષણ વડોદરા, મરોલી તથા નવસારીમાં લીધું હતું તેઓએ મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાંથી ૧૯૪૪માં બી.એ. ની તથા ૧૯૪૭માં એમ.એ.ની પદવી મેળવી હતી. આજ યુનિવર્સિટીમાંથી ૧૯૫૪માં તેમણે ડીપ્લોમા ઇન મ્યુઝિયોલોજીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તથા ૧૯૫૭માં પીએચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

૩. શરૂઆતની કારકીર્દી

તેમણે પોતાની કારકીર્દીનો પ્રારંભ ૧૯૪૪માં વડોદરાની મુસ્લિમ એજ્યુકેશન સોસાયટીના શિક્ષક તરીકે કર્યો હતો. તેઓ ૧૯૪૯માં કેલિકો મ્યુઝિયમ ઓફ ટેક્સટાઇલ્સના ક્યુરેટર તરીકે જોડાયા હતા. ત્યારબાદ ૧૯૫૦થી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના પુરાવસ્તુ વિદ્યા વિભાગમાં રિસર્ચ સ્કોલર તરીકે પ્રારંભ કરી, ઉત્તરોત્તર લેક્ચરર, રીડર, અધ્યક્ષ અને છેલ્લે આર્ટ્સ ફેકલ્ટીના ડીન તરીકેની જવાબદારી સંભાળી હતી. તેઓએ અભ્યાસ સમિતિના સભ્ય તરીકે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, સરદારપટેલ યુનિવર્સિટી, પૂણે યુનિવર્સિટી, નાગપુર યુનિવર્સિટી, જોધપુર યુનિવર્સિટીમાં પોતાની શૈક્ષણિક સેવાઓનો લાભ આપ્યો હતો. તેઓએ ૧૯૮૨માં વચનિવૃત્ત થયા પછી પણ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ જ રાખી હતી. ૧૯૮૪માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વીઝીટીંગ પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા હતા. ઉપરાંત અનેક સંસ્થાઓનું અધ્યક્ષપદ તથા સભ્યપદ સંભાળતા હતા. તેમણે વિદેશોમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના વિવિધ વિષયો પર સંસ્કૃતિ વ્યાખ્યાન આપતા હતા.

ડૉ. મહેતાના માર્ગદર્શન તળે ત્રીસેક જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ પી.એચ.ડી.ની પદવી મેળવી હતી. તેમણે ૩૮ જેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, જેમાં પુરાવસ્તુ વિદ્યા, “તરવાને કળા”, “વર્ણક સમુચ્ચય” વગેરે નોંધપાત્ર છે.

તેમણે કરેલા ઉત્ખનોના અહેવાલ રૂપે અંગ્રેજી ભાષાના પણ કેટલાંક પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તેમણે અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં ૩૦૦ જેટલા લેખો લખીને ઇતિહાસ પુરાવસ્તુ વિદ્યા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. પુરાવસ્તુ વિદ્ય તરીકે તેમણે ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ વગેરે વિસ્તારોમાં પ્રાગૈતિહાસિક તથા ઐતિહાસિક સ્થળોની તપાસ કરી હતી. જેમાં દેવનીમોરી, નગરા, વલ્લભીપુર, ચાંપાનેર ઉલ્લેખ પાત્ર છે. તેમણે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના પુરાવસ્તુ વિદ્યા વિભાગ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ ઉત્ખનને લગતા ગ્રંથો વડે તેને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ અપાવી હતી. તેઓશ્રીના નેતૃત્વ તળે કરાયેલા ઉત્ખનને પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસ સંસ્કૃતિ તથા પુરાવસ્તુ વિદ્યાના અભ્યાસમાં સિમાચિન્હ રૂપ બની રહ્યા. ૧૯૬૨-૬૩ના દેવનીમોરી ઉત્ખનમાંથી ભગવાન બુદ્ધના અસ્થિના શારીરિક અવશેષ ધરાવતુ અસ્થિપાત્ર મળી આવ્યુ, ઝંખડાના ઉત્ખનને સાબિત કર્યુંકે ઉત્તર ગુજરાતના પશ્ચિમબાજુના રેતાળ ટુવા પર, તળાવ પર, તળાવ કીનારે, તામ્રશ્મ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો હતો. તેમજ હડપ્પા સંસ્કૃતિનો વિકારી તથા પુરતારતી શક્યતાઓ પણ પુરવાર થઇ હતી. આ ઉપરાંત પુરાણોનો અભ્યાસ અને પ્રાચીન નગરના નગર આયોજન તથા પુરાવસ્તુકીય સમન્વય દ્વારા નગરા, વલ્લભીપુર, વડનગર, અમદાવાદ, વડોદરા વગેરે પ્રાચીન નગરો વિશે સમગ્ર જીવનકાળ દરમ્યાન એમણે કરેલા સ્થળનામો વિશેના સંશોધનો તથા અનુભવોનુ નિચોડરૂપ અનેક સંશોધનાત્મક પુસ્તકો પ્રસિધ્ધ કર્યાં. ડો. ર.ના.મહેતાની પુરાવસ્તુ વિદ્ય તરીકેની સનિષ્ઠ કામગીરીને બીરદાવવા તેમને વીર નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવેલ હતો. ગુજરાત સાહિત્યસભાએ પણ તેમને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપી નવાજ્યા હતા.

રાષ્ટ્રીય અનુદાન આયોગનું વ્યાખ્યાપદ પામનાર ડો. ર.ના.મહેતા ૭૪ વર્ષની વયે પણ એક ચપળ પ્રોફેસરની તત્પરતા અને ઉત્સાહથી અનેકવિધ વિષયો પર ચર્ચા કરતા હતા. તેઓની સંશોધન અંગેની આત્મસૂઝ તથા દ્રષ્ટિ અનન્ય હતી. તેઓ માતૃભાષા ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી, પ્રાકૃત, જૂનીગુજરાતી, અર્ધમાગધી જેવી અનેક ભાષાઓના જાણકાર હતાં. જે તેમના સંશોધનોમાં તેમની સાથી બની રહ્યાં. ૨૨ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૭ના રોજ તેમનો જીવનદીપ બુઝાયો ત્યાં સુધી તેઓ અવિરત પણે સંશોધન પ્રવૃત્તિમાં ગળાડૂબ રહ્યા હતાં. એમનું વ્યક્તિત્વ ખૂબજ પ્રેમાળ ને રમૂજી હતું. ગુજરાતમાં મ્યુઝિયમ વિદ્યા તેમજ મ્યુઝિયમોના વિકાસમાં તેમનો ફાળો અજોડ ગણાશે.

૪. મૂલ્યાંકન

સંશોધનના આવા કપરા અને જટિલ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત એવા ડો. ર.ના. મહેતા સ્વભાવે રમૂજી, ખેલદિલ અને પ્રેમાળ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા. “ તેમના ચુંબકીય વ્યક્તિત્વએ ઇજનેરો, આર્કિટેક્ટ, રસાયણવિદ્ય, પ્રાણીશાસ્ત્રી, ભુસ્તરશાસ્ત્રી, મ્યુઝીયમપ્રેમી સૌને પુરાવસ્તુવિદ્યા શીખવા પ્રેર્યા હતા.” તેવું શ્રી એસ. કે. ભૌમિકનું કથન સચોટ છે. વી. એચ. બેડેકરે પણ તેમના વિશે નોંધ્યું છે કે “ ડો. મહેતા નિરંતર આશાવાદી અને

ઉત્સાહનો ચેપ લગાડે એવા હતા. એમની દઢતા તથા સિધ્ધાંતનિષ્ઠા અજોડ હતી. ગુજરાતમાં મ્યુઝિયમ વિદ્યા તેમજ મ્યુઝિયમોના વિકાસમાં તેમનો ફાળો અજોડ ગણાશે.”

સંદર્ભસૂચિ

૧. દેસાઇ, પંકજ ઠાકોરભાઈ (૧૯૮૭). ઇતિહાસ- સંસ્કૃતિની સાધન સામગ્રી અને પુરાવસ્તુ વિદ્યા મ.દે.સમાજ સેવા મહાવિદ્યાલય પૂર્વ અધ્યક્ષ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. અમદાવાદ- ૩૮૦૦૧૪. પૃ -૧૧૯,૫-૧૨૦, ૫-૧૨૧,